

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. I

2009

кн. 3-4

М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Фабер, 2008, 190 стр. 79 обр., IX табл., (резюмета на руски, френски, английски). ISBN 978-954-775-846-9.

Основната цел на разглежданата книга, посветена на крепостта Трапезица във Велико Търново, е свързана единствено с опита да се „...публикуват резултатите от археологическите разкопки през XIX и XX в.“ на тази известна и от изворите цитадела на столичния Търнов. Авторката, М. Долмова приема, че нова и значителна част от тях са и нейните проучвания, проведени в периода 1992-1997 г., свързани с крепостни стени, порти и кули и разположените край тях жилищни квартали и комуникации. Уверена е, че резултатите от тях предоставят „...ценна информация за тази столична крепост, за нейната стратиграфия, укрепителна система и особено за жилищната и църковна архитектура“ (с. 5). Коректно е да уточня още в началото, че разкопките на М. Долмова продължиха само три сезона, според издадената документация на НАИМ при БАН и едва ли са достатъчни за изпълнение на горепосочените претенциозни задачи (Долмова 1994, 107-108; Долмова 1995, 144-145)¹. Желанието ми да направя тук анализ на отпечатания труд е свързано преди всичко с последните разкопки на Трапезица през 2007-2009 г. и постигнатите нови, изключително важни, резултати за тази втора по значение крепост на столично Търново, които превръщат разглеждания труд на М. Долмова в исторически или краеведчески очерк, който може да се използва с много резерви от специализирана и по-широка аудитория.

В тази връзка се налага да припомня, че през 1992 г. стартира програмата за опазване и проучване на хълма Трапезица, ръководена от филиала на Археологическия институт във Велико Търново. Извършиха се разкопки на църкви №№ 5 и 8 и в участъците при югоизточната порта, южната и западната крепостни стени, като сред основните цели беше изясняването на стратиграфията на обекта. Работата се насочи в две главни посоки: фортификацията на крепостта и църковните ансамбли. Разкопките се ръководеха от Й. Алексиев, З. Генова, М. Долмова и К. Тотев. Липсата на финансова обезпеченост и синхрон при възстановителните действия, координирани от НИПК, и проучванията на Археологическия институт, доведе до прекъсване на разкопките през 1995 г. и последвали сериозни поражения на някои от защитните покрития на църквите. Именно резултатите от археологическите проучвания по това време М. Долмова включва в разглеждания труд, ръкописът на който през 2006-2007 г. е отчетен като планова задача на НАИМ².

Нова дългосрочна програма за археологическо проучване на Трапезица, насочена към цялостното изясняване на градоустройството на средновековния град, бе приета в края на 2006 г. от НАИМ при БАН. В нея се предвижда проучване на връзките между крепостната система, жилищното застрояване, комуникационната мрежа и църковното строителство, като за целта площта на хълма се раздели на големи сектори. По тази програма със средства на Министерство на културата, през

2007 г. започнаха работа четири археологически екипа в следните сектори: Югозападен, Източен, Югоизточен и Северен, ръководени съответно от археолозите Й. Алексиев, М. Робов, М. Долмова и К. Тотев. Машабните разкопки продължиха през 2008 и 2009 г. с разкриване и на още два обекта на Южната крепостна стена, ръководени от Д. Рабовянов и К. Дочев (Алексиев 2008, 675-681; 2009, 603-607.; Тотев, Дерменджиев, Караишев 2008, 682-685.; 2009, 610-614.; Робов, Дочев 2008, 685-689; Робов 2009, 607-610; Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009, 616-620.; Долмова-Лукановска 2008, 689-691; 2009, 614-616).

Спирам се по-подробно на тези проучвания, тъй като началните им резултати бяха известни на М. Долмова още през 2007 г. и тя имаше възможност да внесе корекции в някои от заключенията си. Ако това не е направено по отношение на другите обекти, за да не се засегнат авторските права на колегите археолози, необяснимо е защо не включва новия материал от собствения си сектор и не опитва да внесе нужните добавки, за да постигне по-убедителна аргументация на наблюденията и изводите си.

Книгата е структурирана в десет дяла, с увод и заключение: 1. Извори, изследвания, разкопки. 2. Предстоличен период. Рани културни пластове. 3. Столичен период (1185-1393 г.). Укрепителна система. 4. Жилищна архитектура. Основни характеристики. 5. Предмети на бита. Въоръжение. 6. Църковна архитектура. Особени. Строителна техника. 7. Църковна живопис. Мозайки. 8. Предмети на църковния култ от Трапезица. 9. Накити, украси, принадлежности. 10. Монетни находки от Трапезица. Прави впечатление, че повечето илюстрации не са от Трапезица, а показват различни обекти в старата столица (крепостта Царевец, Великата лавра „Св. 40 мъченици“, църквата „Св. ап. Петър и Павел“, църквата „Св. Димитър“), или от други центрове от Второто българско царство (Асеновград, Бачково, Земен, Бояна и др.). Представени са дори някои по-късни паметници на християнския култ, като например посочените кръстове от Враца в табл. VII. Всъщност, с Трапезица са свързани само илюстрациите от таблици I-III, VIII, таблица IX (монети) и около 50 отделни образци (основно фотографии на архитектурни обекти и стенописи). Липсва списък на илюстрациите, който може да онагледни най-точно безсистемния и еkleктичен подбор на материала. Друг е случаят с използваните некоректно плановете на църкви с №№ 8, 5 и 2 от архива на филиала на НАИМ, без съгласието на проучвателите.

В първа част на изследването „Извори, изследвания, разкопки“ (с. 7-26) са представени почти всички материали, свързани с археологическите проучвания на Трапезица. Особено важни са някои публикации в Общински вестник на града от първата половина на XX в. По необясними причини обаче, не са включени статиите на Л. Квинто и Н. Еленски, отразяващи състоянието на църквите в края на XX в. и проучвания за енеолитната керамика от разкопките на крепостта през 1992-1995 г., както и информационният албум за Трапезица, с автор Й. Алексиев (Квинто 1992, 138-145; Еленски 2000-2001, 89-99; Алексиев 2003).

¹ Въз основа на горепосочените проучвания са следните статии: М. Долмова, 1995, 36-42.; М. Долмова, 2002, 121-124.; Харитонов, Долмова, 2003, 257-261.

² Текстът не е обсъждан във филиала на БАН, Велико Търново.

Отделен дял е посветен на предстоличното минало на града и на по-ранните напластявания (с. 27-30, табл. I). Според М. Долмова най-ранните материали, открити на Трапезица са къснобронзови, следвани от ранножелезни и късножелезни, след които идват тези от XIII-XIV в., времето на Второто българско царство. Пропуснат е обаче енеолитният материал (110 фрагмента керамика, каменна брадва, 2 каменни теслички, костено шило, костена гладилка, костено длето), публикувани от Н. Еленски в Известията на РИМ - В. Търново през 2000 г. Правилно е допускането на авторката, че в някои други части на хълма могат да се открият следи от живот, свързани с друго време, които да обогатят настоящата стратиграфска характеристика на обекта. Тя добросъвестно отбелязва, че в проучения от нея сектор на хълма не са регистрирани останки от жилища, ями и пещи, каквито се намират в тракийското селище на хълма Царевец (с. 27). Животът на Трапезица от този период се разкрива най-ясно основно чрез фрагментиран керамичен материал от ранножелезната и късножелезната епоха. В пласта се намират цели и фрагментирани прешлени за вретено, стъргалки и кремъчни ножове, особено в долните слоеве, непосредствено върху скалата. Някои от тях се отнасят в VII-VI в. пр.н.е.

В частта „Столичен период (1185-1393 г.). Укрепителна система.“ (с. 31-46) са включени резултатите от разкопките на М. Долмова на Югоизточната порта, сектор от южната крепостна стена и малка част от западната крепостна стена. Крепостните съоръжения и стени са добре представени с подробни описания, като са направени съпоставки и паралели с укрепителната система на съседния хълм Царевец. Приложените 12 фотоснимки и само 1 графичен план обаче, са недостатъчни, за да ги илюстрират достатъчно ясно. Липсват графични разрези и изгледи, стратиграфски профили, а единственият приложен тук план е без мащаб, с нечетливи размери и коти. Няма никакви илюстрации за участъка от западната крепостна стена.

Прави впечатление тълкуването на данните от преди 100 години за крепостните съоръжения при северния край на крепостта и опитите за текстова реконструкция на Северната кула, Северната порта и сградите край тях (с. 32-33). Тук трябва да изтъкна, че новите разкопки на Северния сектор на Трапезица, започнали през 2007 г., още по времето когато М. Долмова пишеше тази книга, показаха, че направените от нея разсъждения и изводи, както и предложената реконструкция, са изцяло погрешни и не съответстват изобщо на действително разкритите крепостни съоръжения.

Изцяло нови са данните в четвъртата част „Жилищна архитектура. Основни характеристики“ (с. 47-68), получени при разкопките на двадесетина сгради, разположени край южната и западна крепостна стена. Може да се каже, че това е съществен принос към изучаването на градоустройството на столицата. За първи път в крепостта Трапезица се разкрива жилищен квартал с част от уличната мрежа край него. Установени са връзките и зависимостите между планировката и развитието на квартала и фортификационната система на хълма. Все пак смятам, че би било добре да се направи отделен каталог с точно описание на всички сгради и откритите в тях находки. Относно представения снимков и графичен

материал от жилищата важат всички бележки, които направих по отношение на илюстрирането на укрепителната система.

Особен интерес предизвиква голямата сграда, открита според М. Долмова на платото на хълма, която е определена като първоначалната резиденция на Асен и Петър, от времето преди въстанието (с. 49-51). За жалост, тази изключително интересна постройка не е изобщо илюстрирана от авторката, а липсата на данни за откритите материали не позволява да се прецени достоверността на информацията за нея, както и предложена-та датировка и идентификация.

Във връзка с представените данни за водоснабдяването на Трапезица ще посоча само, че двете съоръжения, определени от М. Долмова като водохранилища, не биха могли да се използват като такива (с. 57). Каловата спойка и липсата на хоросанова мазилка показват, че става въпрос за вкопани в пода на жилищата складове за храна или скривалище (Дерменджиев 2007, 22.) Абсолютно същото съоръжение за съхранение на военновременни запаси откри М. Робов в сграда до югоизточната крепостна стена на Трапезица през 2008 г.

Петият раздел от книгата, озаглавен „Предмети на бита. Въоръжение.“ (с. 69-89), е обособен в три части: Битова керамика; Предмети на домашния бит; Въоръжение. Керамиката е разделена на кухненска и трапезна, без да е придружена от каквато и да е статистика. Всъщност, целият коментариан тук материал, е изцяло фрагментиран и представен в таблица III-27. Представени са части от пет кухненски съда (ил. 1-5), както и сграфито фрагменти (ил. 6-27), основно дъна, част от които са дублирани в самостоятелни илюстрации на с. 80, обр. 41 а,б и 42. Останалият керамичен материал, илюстриран на стр. 75, обр. 38 и стр. 83, обр. 44-47, произхожда от крепостта Царевец.

По аналогичен начин са представени и различни предмети на домашния бит (с. 85-88), илюстрирани в табл. III-26. При това в текста не е обърнато никакво внимание на една рядка находка - желязна ключалка, открита в прохода на Югоизточната порта, която само е илюстрирана на с. 40, обр. 10. Въоръжението е разгледано на стр. 89. Откритият материал е много оскъден, а илюстрираните четири стрелички са включени в таблица VIII-12 на стр. 161.

Глава „Църковна архитектура. Особенности. Строителна техника.“ (с. 90-126) съдържа съвсем кратки сведения за проучените общо 16 църкви на хълма. Всъщност, това са вече известни от последните 100 години данни за плановете, конструкциите, украсата и архитектурните особености на трапезишките храмове. М. Долмова не добавя нищо ново, защото нови археологически разкопки на тези църкви не са правени, а резултатите от последните проучвания на църкви №№ 5 и 8 все още не са публикувани. Направените разсъждения и бележки за манастира при църква № 8 са напълно ненужни, (с. 116-118), тъй като още през 2007 г. Й. Алексиев откри и проучи голяма част от него. За църква № 3, която също се разкопа от М. Робов отново през 2007 г. и се получи ха нова и неизвестни данни, пък не е написан нито ред в книгата.

Текстът на главата за църковната архитектура изобилства с повторения на изрази, разсъждения и изводи, излишни коментари и обяснения. Почти на всяка страни-

ца има изречения и дори цели абзаци, които са неверни и неточни, а част от тях са съвсем нелепи и недопустими за научно издание. Изпадането в подробни описания на добре известни неща в богослужението, култовите практики и храмовото строителство силно утежняват текста, а на моменти придобиват дори комично звучене. Като цяло представянето на църквите на Трапезица с тяхната архитектура, строителна техника и външна украса носи белезите на популярно (вестникарско) четиво, което се доближава до научно-популярно издание и няма нищо общо с публикация, писана от археолог с дълъг стаж и богат практически опит.

Седми дял на книгата (с.127-144) е посветен на църковната живопис и мозайки. И тук изложението е накъсано, като изборно и хаотично са цитирани отделни автори. Привлечената литература е твърде стара и ограничена като спектър на изследване. Не е използвана обобщителната част за живописиста на Трапезишките църкви, включена в корпуса на Л. Мавродинова за стенната живопис в България от XII-XIV в., издаден през 1995 г. Липсват изводите на изследователите, направени въз основа на стилово-иконографския анализ, което води М. Долмова до неточни разсъждения по отношение на тематичната програма и противоречиви заключения относно стила на живописиста (с.139-140). Например на с. 139 авторката изтъква като характерна отлика за трапезишките стенописи присъствието на образи на царе и боляри. На стенописните фрагменти, обаче са запазени само долните части на фигурите, които не дават категорични основания за разграничаване на владетелски изображения (царе и боляри) от традиционното представяне на някои светци, които също се изобразяват във владетелски костюми (св. Ирина, св. Неделя, св. Константин, св. Яков Персиец, редица светци-мъченици, както и архангели, облечени в патрициански одежди) (обр. 73, 74). Тези разсъждения Долмова включва в заключението на книгата с абсурдният извод, че: „... изписването на владетелски портрети е византийски обичай, който е преминал у нас към края на XII в. и станал неизменна част от иконографията.“ (с.175). Като аналог за всички запазени стенописи в текста е привлечена основно Боянската църква (1259 г.), без да се спомене, че останките от фресковата украса на Трапезишките църкви се датират в XIII и XIV в. Освен това не се коментират хронологически съпоставимите паметници от Велико Търново (църква „Св. ап. Петър и Павел“, първи живописен слой, църква „Св. 40 мъченици“, църква № 9 и № 12 на хълма Царевец, Старият Преображенски манастир и др.), от останалите български центрове и Балканите. Липсата на елементарна подготовка в областта на изкуствознанието и богословието правят заключенията на М. Долмова твърде погрешни, а използваната терминология звучи неадекватно и наивно. От цялостното изложение не стават ясни основните изводи за живописиста на Трапезица, нито за характера ѝ като иконография, стил и датировка. Текстът стои аморфно, без ясна линия на представяне на запазените паметници.

В осма част от книгата са разгледани паметниците на църковния култ от Трапезица (с. 145-153). Тук отново проличава липсата на достатъчна подготовка при работа с паметници на приложното изкуство и непознаване на съвременните изследвания. Вследствие на това авторката

прави някои погрешни заключения, основаващи се на оскъдни стари съчинения, относно отдавна открити и публикувани кръстове, икони, обкови, медальони и др. В хода на изложението не се използват сходни знакови паметници, нито фундаментални изследвания за развитието на византийското приложно изкуство (предмети, изработени от слонова кост, метал, емайл и др.). По този начин се стига до неправилни твърдения, като например следното, че „...Литийните кръстове влизат в обръщение в църковния живот на Цариград през X в., след което са въведени във всички източно-православни страни“ (с.148). Странно е и тълкованието по повод използването на процесийните, хоругвените и др. кръстове и въпросът как и кога за пръв път те са се появили в Търново (с.151). По този въпрос М. Долмова издига предположението, че това е станало след превземането на Цариград от латинците, а може би „...е в сила още от годините на византийското владичество.“ Налице е и нова авторска терминология във връзка с видовото разнообразие на кръстовете „...задпрестолните кръстове, надпрестолните, надкуполните и ...“ (с. 151), което можеше да се избегне, ако Долмова беше извършила необходимите консултации. И тук, подобно на предходната част на монографията липсват изводи за коментираните предмети на култа, по отношение на изработка, предназначение и разпространение, без дори да се помисли, че става въпрос за творби на византийския художествен импорт, които дълго са използвани, а изпълнението им във византийска среда (X-XII в.) дори предшества изграждането на крепостта Трапезица. Най-накрая искам да отбележа, че извън вниманието на авторката остават елитни паметници на приложното изкуство, открити при разкопките на Трапезица и вече публикувани от М. Ваклинова и К. Тотев (Ваклинова 1994, 201-209; Тотев 1994, 133-140; 1998, 68-72). Вместо да ги коментира или включи като илюстративен материал, М. Долмова прилага в таблица VII различни кръстове от Враца с късна датировка (XVII-XVIII в.) и невярна анотация.

Девети дял на изследването „Накити, украси, принадлежности.“ (с.154-165) е трудно да бъде коментиран, тъй като са проследени само няколко от старите находки от Трапезица и материалите от разкопките на Долмова, илюстрирани към текста в табл. VIII-23, които са съвсем малобройни. Става въпрос за 5 бр. токи (ил.1-5), 5 копчета (ил. 13-15), две мъниста (ил. 17, 18), 5 фрагмента от стъклени гривни (ил.19-23), едно звънче (ил.16), като в таблицата погрешка са включени две шпори и пет стрели (ил.6-12), т.е. материалът е крайно недостатъчен за каквито и да е изводи. Самата авторка на с.160 признава този факт и нарича малкото накитни предмети от тази група „народен тип“, считайки, че повечето са били изгубени или излезли от употреба. От старите разкопки на Трапезица са споменати чифт златни обеци (обр. 77), два пръстена и бронзов медальон с орел, всички от фонда на НАИМ при БАН, към които неуместно са привлечени и коментирани множество други накити, обеци, пръстени, коланни приложения, копчета и дори археологически текстил от различни обекти в Търново, Червен, Шумен, Никопол и др. центрове на Второто българско царство. Този еkleктичен стил за анализиране и размесване на материала, познат и от другите части на книгата, в случая обезличава представата, както за старите, така и за но-

вооткритите накити от Трапезица. Този извод може да бъде подкрепен и от хаотичните бележки на Долмова (с. 158-160) за една от най-ефектните творби от Трапезица - позлатеният бронзов медальон с двойка лъвове, украсен с емайлова паста, изработен в Лиможките ателиета, които тук няма защо да се обсъждат, тъй като специализираната аудитория добре познава първичната публикация на М. Ваклинова.

В последната част на изследването си М. Долмова включва монетните находки от Трапезица, общо 260, открити при разкопките на южната и западната крепостна стена и в жилищния квартал, до Югоизточната порта (с. 166-170). Те са определени от К. Дочев и поместени в таблица IX. Статистическият и хронологическият анализ показват, че нумизматичният материал не се различава от този в останалите обекти във Велико Търново. Налице са единични монети от IV-VI в., малко повече са екземплярите от XI-XII в., а всички останали попадат в столичния период на града (1185-1393 г.). Изхождайки от наличния материал М. Долмова има основание да счита, че в проучените от нея сектори строителството на крепостните стени на Трапезица може да се търси в началото на XIII в., докато жилищното застрояване на крепостта „...продължава през целия XIII в. и началото на XIV в.“ (с. 168).

Не трябва обаче да се забравя, че по време на последните разкопки на хълма, непосредствено до обекта на М. Долмова, само за две години Д. Рабовянов е открил над 1000 монети, т.е. възможностите за прецизиране датировките на разкритите архитектурни структури на хълма, въз основа на монетния материал, напоследък се разширяват значително. Ето защо желанието на авторката да публикува на всяка цена в книжно тяло своите проучвания за Трапезица, точно когато започна дългосрочна археологическа кампания за изследване на крепостта, от няколко археологически екипа, е трудно да бъде обяснено.

От направения кратък обзор на отделните глави на книгата става ясно, че материалът, с който разполага М. Долмова, е крайно недостатъчен за поставената в изследването цел. Нещо повече - той не е и обработен, осмислен и илюстриран по подходящият начин, за да бъде поднесен дори под формата на статия или студия в специализираната периодика. Представеният по този начин археологически материал в книгата може да се използва с много уговорки от читателите, независимо от техните специализирани или по-широки интереси.

Константин Тотев

Цитирана литература:

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Иван Рилски“ на Трапезица. (сектор Югозападен). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 675-681.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица - манастир „Св. Йоан Рилски“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, 603-607.

Алексиев 2003: Й. Алексиев. Търновград. Славният град Трапезица. София, 2003.

Ваклинова 1994: М. Ваклинова. По повод на части от икона от Велико Търново. - В: Сб. В чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 201-209.

Дерменджиев 2007: Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (края на 12 в. - края на 14 в.). Велико Търново, 2007, 1-44. Автореферат на докторска дисертация, 22.

Долмова 1994: М. Долмова. Проучвания на Трапезица - сектор южна и западна крепостна стена. - Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г., Велико Търново, 1994, 107-108.

Долмова 1995: М. Долмова. Разкопки на Трапезица - Южна крепостна стена и квартал при Югоизточната порта. - В: Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян, 1995, 144-145.

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта Трапезица (предварително съобщение). - В: Археология, 1995, 3, 36-42.

Долмова 2002: М. Долмова. Жилищно строителство в крепостта Трапезица. - Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 121-124.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековна крепост „Трапезица“. Сектор Югоизток. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 689-691.

Долмова-Лукановска 2009: М. Долмова-Лукановска. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Югоизток“ - В: Археологически открития и разкопки през

2008, София, 2009, 614-616.

Еленски 2000-2001: Н. Еленски. Свидетелствата на „Царевец“ и „Трапезица“ за енеолитната епоха. - Известия на регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 89-99.

Квинто 1992: Л. Квинто. Църквите на Трапезица в 1981 г. - състояние и наблюдения. - В: Приноси към българската археология. София, 1992, 138-145.

Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009: Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. В. Търново, крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор „Южен“. - Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 616-620.

Робов 2009: М. Робов. В.Търново, крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Източен“. - Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 607-610.

Робов, Дочев 2008: М. Робов, К. Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор Източен. (църква № 3). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 685-689.

Харитонов, Долмова 2003: Х. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица. (По нумизматични данни). - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Велико Търново, 2003, 257-261.

Тотев 1994: К. Тотев. Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. - Известия на исторически музей Велико Търново, 9, 1994, 133-140.

Тотев 1998: К. Тотев. Процесиен кръст от Трапезица. - Археология, 1998, 1-2, 68-72.

Тотев, Дерменджиев, Караилив 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685.

Тотев, Дерменджиев, Караилив 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, 610-614.